

УДК 330.101

О. С. Шнирко,
д. е. н., професор, Європейський університет

ЕКОНОМІЧНА ВЛАДА В УКРАЇНІ: ВИТОКИ, СУБ'ЄКТИ, СОЦІАЛЬНІ НАСЛІДКИ

У статті аналізуються процеси становлення великого капіталу в незалежній Україні, позитивні та негативні наслідки цього масштабного загальносуспільного явища. Конкретизується діяльність фінансово-промислових груп як суб'єктів економічної діяльності в сучасних умовах.

In the article, becomings large capital are analysed in independent Ukraine, positive and negative consequences of this scale phenomenon. Activity is specified financially industrial groups as subjects of economic activity in modern terms.

Ключові слова: економічна влада, фінансово-промислові групи, фінансово-політичні групи, "олігархат", клановість, приватизація.

Key words: economic power, financially industrial groups, financially political groups, "oligarkhat", clan structure, privatization.

Автор вважає за необхідне нагадати неконституційну термінологію, яка, попри її критичне сприйняття значною частиною населення України, має беззаперечне пізнавально-аналітичне значення. Наприклад: "фінансово-промислова група", "фінансово-політична група", "олігархат" та ін.

Виникнення цього понятійно-категоріального ряду відбиває масштабні процеси в українській економіці, що розпочалися на початку 90-х та продовжуються і зараз. Детальніше це виглядає так.

На момент отримання Україною незалежності великий національний капітал як такий фактично був відсутній. У 1992 р. приватний сектор у промисловості за кількістю підприємств становив 29,8%, а в обсязі промислової продукції — всього 18,2%. В основному ці підприємства перебували в змішаній державно-приватній власності [1]. Отже, економічна влада формально належала державі. Проте держави у її традиційному розумінні не було. Була вчорашня союзна республіка, повноваження якої протягом всього терміну існування Союзної держави (1922—1991 рр.) або ж зводили самостійне економічне мислення до мінімуму, або ж виключали його повністю.

С. Телешун та І. Рейтерович вказують на кілька типових схем, які стали основою для формування великого національного бізнесу в умовах стрімких соціально-економічних трансформацій початку 90-х років. Серед них слід розрізняти як цілком легальні, так і напівкримінальні або повністю кримінальні [2].

Перше. Використання недосконалого, розбалансованого вітчизняного законодавства. Тривалий та безсистемний процес становлення вітчизняної правової системи сприяв існуванню (ймовірно, цілеспрямованому збереженню) низки юридичних казусів, які бізнесмени використовували у приватних цілях. Особливо слід виділити інфляційні процеси, оскільки значна частина великих приватних капіталів була створена на основі державних кредитів, які після чергового інфляційного стрибка знецінювалися. Держава у цій ситуації не запроваджувала ніяких компенсаторних механізмів.

Друге. Використання державного бюджету в приватних цілях. Наприклад, отримання легальних пільг шляхом кулуарних домовленостей з державними чиновниками за умови взаємного збагачення; допуск приватного бізнесу до експлуатації державних виробничих активів на фактично безоплатній основі; привласнення бюджетних коштів за рахунок незаконного повернення ПДВ; збагачення на основі укладання державними установами, організаціями та підприємствами свідомо збиткових угод з комерційними структурами (значна частина яких мала фіктивний статус); відкрите розкрадання бюджетних коштів під час проведення різноманітних тендерних торгів із закупівлі товарів та послуг.

Третє. Збагачення за рахунок різниці світових та вітчизняних цін. Зокрема, однією з найприбутковіших сфер 90-их років був експорт продукції металургійної та хімічної промисловості. Внутрішні ціни на цю продукцію за раху-

нок державного регулювання та дешевої робочої сили складала не більше 10% світових цін. На зовнішніх ринках вона продавалася вже за світовими цінами. У 1992 р. доходи від подібних операцій становили 4,1 млрд дол. США [2].

Четверте. Постачання підприємствам енергоносіїв та промислової і сільськогосподарської сировини за завищеними цінами за умови монопольного становища на внутрішньому ринку. Недосконалість антимонопольного законодавства, яка певною мірою зберігається і зараз, дала змогу диктувати умови та отримувати надприбутки.

П'яте. Посередництво від час постачання російської нафти і газу до України. Величезні прибутки були отримані з імпортової сировини шляхом її перепродажу великим підприємствам через фірми-посередники або через реекспорт. Слід додати й те, що точний облік газу через організаційні та власне технічні причини був неможливий. Цим створювалась можливість привласнювати невраховані обсяги. Крім того, на економічній репутації України все ще незмітно плямою залишається несанкціоноване відбирання газу — від примітивного (місцева "врізка" у газову магістраль) до санкціонованого владою.

Реалізація подібних масштабних схем була неможливою без прикриття з боку державних чиновників найвищого рівня. На думку ряду дослідників, фактично всі великі стартові капітали мали безпосередній або опосередкований стосунок до посередницьких операцій з енергоносіями [3].

Шосте. Кримінальні зв'язки бізнесменів, які спочатку мали хаотичний характер, а пізніше піднялися до рівня тісного поєднання бізнесу та криміналітету.

Сьоме. Незначним прошарком серед великих бізнесменів (але від того не менш впливовим) є ринкові капіталісти, які одержали стартовий капітал на основі фрагментарно представленої в Україні високотехнологічного виробництва, контрактів з іноземними компаніями, торгівлі побутовими товарами тощо.

Якщо коротко підсумувати, то більшість великих приватних капіталів була сформована за рахунок використання державних коштів, приватизації великих державних підприємств на "закритих" аукціонах, участі у державних програмах, а також шляхом кримінального заволодіння власністю в умовах недосконалості правової системи та нездатності правоохоронних органів створити публічні та прозорі умови розвитку приватної форми власності.

Вказані чинники, а також наявність тісних зв'язків (насамперед, сімейних) всередині фі-

нансово-промислових груп (ФПГ) дають всі підстави стверджувати про існування в Україні з середини 90-х років регіональної кланової системи яка в окремих випадках може складатися з кількох менших груп.

Як вважає О. Соскін, в Україні регіональна кланова система була остаточно сформована у 1996 р. З того часу клани (або загальнодержавні фінансові корпоративні групи) працюють від монопольного прибутку, формуючи двополюсне суспільство за прикладом країн Латинської Америки. На погляд цього автора, регіональні клани є головним чинником державно-монопольної системи. Вони ж визначають розміри та спрямованість грошових потоків в Україні [5].

Аналізуючи економічні процеси 90-х років, В. Стоякін виділив близько 10 регіональних кланових угруповань, серед яких лідирує становище "завоювали" клани Донецька та Дніпропетровська. Порівняно з іншими вони були більш стійкими, оформленими та політично впливовими [5].

О. Турчинов (не лише экс-перший віце-прем'єр-міністр, але й доктор економічних наук, професор, автор численних наукових праць, у яких розглядаються процеси виникнення корупції, тіньової економіки, генезис тоталітарних тенденцій у сучасному суспільстві) запропонував власну диференціацію українських адміністративно-економічних груп (кланів): "центральні", "регіональні", "галузеві", "закордонні". Формування таких утворень відбувалося, як правило, за галузевою чи регіональною ознаками. Головними дійовими особами цих груп стали чиновники середньої ланки, що мали прямий доступ до розподілу ресурсів. Деякі з груп діяли та продовжують діяти у кримінальному світі або тісно з ним пов'язані. Всі вони внутрішньо об'єднані та відносно незалежні від політичної влади [6].

Якісний стрибок у розвитку ФПГ відбувся приблизно у 2001 р. Саме тоді ключові представники головних груп, що утворилися на основі регіональних кланів, досить скоро формалізували свою присутність у публічній політиці, посівши більшість найважливіших посад у державі. Іншими словами, відбулося зрощення політичної й економічної влади.

Вважається, що основою клану є, насамперед, патрон-клієнтські відносини — приватні та неформальні відносини між патроном та його підопічними (клієнтами), що є наслідком нерівності у володінні ресурсами влади, різниці у соціальних статусах, а також наслідком взаємних зобов'язань та зацікавленості.

З цього приводу Ю.Сабанадзе узагальнює: потужні клани, що склалися в Україні та ін. пострадянських республіках, володіють щонайменше трьома видами ресурсів [7]: економічним — активами підприємств різних галузей, фінансовими ресурсами, зосередженими на банківських рахунках, іншими цінностями (творами мистецтва, дорогоцінними металами тощо); адміністративно-політичним — контролем над різними органами влади, їх підрозділами, окремими посадами у виконавчих і законодавчих органах влади; силовим — контролем над важелями офіційного і неофіційного насильства: правоохоронними органами, судами, приватними охоронними агентствами, організованими злочинними угрупованнями.

Між цими видами ресурсів відбуваються перманентні операції з їх взаємної конвертації. Найбільш поширеними з них є наступні (табл. 1).

Якщо конкретизувати українські реалії, то ФПГ, що діють у країні, можна умовно розділити на два типи:

а) групи, створені навколо банків як центрів фінансування та стратегічного цілепокладання (групи "Приватбанку", "УкрСибБанку", банку "Аваль" та ін.);

б) групи, в яких головну роль відіграють промислові підприємства (корпорації "Індустріальний Союз Донбасу", "Інтертайп", ЗАТ "Систем Кепітал Менеджмент", концерн "Укрпромінвест", корпорація "УкрАвто" та ін.).

Обидва зазначені типи груп поєднують приватні банки із промисловими підприємствами, але у різних пропорціях. Свої фінансові активи вони тримають здебільшого в офшорних зонах, що негативно позначається як на розвитку економіки України, так і на інвестиційній діяльності самих груп за кордоном.

Групи тяжіють до опанування повного циклу виробництва — від отримання сировини до збуту готової продукції. Їх спільною рисою є тісне поєднання фінансово-економічного та адміністративно-політичного компонентів, які на практиці не можуть існувати окремо один від одного.

Фінансово-економічний компонент свідчить про доступ групи до певних активів, можливості контролю промислових та сільськогосподарських об'єктів, а також її фінансові ресурси. Адміністративний компонент відбивається у кількості посадових осіб (державних службовців різного рівня), які тісно співпрацюють з групою. Політичний компонент групи проступає крізь її представництво в публічній політиці (Верховна Рада, місцеві ради).

Отже, ФПГ — це об'єктивні, але водночас неоднорідні та вкрай суперечливі економічні утворення, у сутнісних характеристиках яких тісно переплелися соціально-економічні позитиви та негативи.

Позитивний потенціал національного великого капіталу визнається беззаперечним, оскільки він є:

— генератором відродження економіки, передусім чорної металургії та пов'язаних з нею галузей, енергетики, машинобудування, транспорту, формування єдиного національного ринку та його інтеграції у світову економіку;

— акумулятором ресурсів для вирішення стратегічних завдань у різних галузях економіки;

— стабілізатором, що пом'якшує наслідки безперервних політичних, економічних і соціальних ексцесів, характерних для всіх років незалежного розвитку України;

— чинником підвищення економічної та політичної конкурентоспроможності України, наділення її реальною суб'єктивністю у світовому економічному співтоваристві;

— впливовим замовником на впровадження міжнародних стандартів господарювання, що забезпечують свободу підприємництва, захист прав власності та невідворотність дотримання контрактів [8].

Деякі дослідники взагалі посилюють значення великого приватного капіталу до загальнонаціонального блага. Зокрема, відмічається, що система ФПГ стала єдиною реальною альтернативою, що запобігла соціально-економічній катастрофі в Україні у 90-х роках. За активною участю цих груп у 1999 р. кризове падіння національної економіки припинилося. З 2000 р. економіка країни почала демонструвати стійке зростання, яке тривало до кризового 2009 р. [9].

За бажання можна придумати масу підстав для уславлення національного приватного капіталу. Проте не все так просто. Головний аргумент "проти" звучить так: функціонування великого капіталу в олігархічному форматі гальмує розвиток національної економіки. Причому сумарний вплив негативів перевищує ефект згаданих вище позитивів. І ось чому.

Олігархічний капітал відтісняє від найприбутковіших сфер економічної діяльності економічних аутсайдерів — підприємницькі структури, що не мають налагоджених зв'язків з владою. Це призводить до недостатньої вертикальної мобільності бізнесових структур, фактичної відсутності процесу трансформації малого та середнього капіталу у великий [10].

Маючи владну підтримку, бізнес-групи штучно підтримують низькі витрати на виробництво всередині країни та вкрай повільно оновлюють економіку на інноваційних засадах. Інвестиції з боку ФПГ у модернізацію, технічне переоснащення та реструктуризацію галузей є вкрай незначними. Як наслідок, формування та відтворення великого капіталу відбувається на індустріальній основі, що відкриває перед українською економікою лише тимчасові перспективи.

Спостерігається масове порушення принципів ринкової конкуренції. Близькість ФПГ до влади і в цьому випадку дозволяє діяти без огляду на міні-конкурентів, що "плутаються під ногами".

Олігархічні клани масово виводять капітали за кордон, чим суттєво деформують національну фінансову сферу, створюючи передумови її повного колапсу. Основу цього явища, насамперед, визначають несприятливі внутрішні умови: інфляція, відсутність фондового ринку, зміна політичної кон'юнктури, правова невизначеність статусу ФПГ, різка критика олігархів з боку соціально незахищених верств населення тощо.

Іншою причиною "втечі капіталів" є неподолана орієнтація бізнес-груп на експортні галузі, чим підтримується значна залежність національної економіки від розвитку ситуації на світовому ринку та експортних позицій самих підприємств.

Поглиблення процесу олігархізації українського соціуму зумовлює соціальний дисбаланс, зубожіння значних верств населення, його люмпенізацію тощо.

ФПГ цілеспрямовано маніпулюють громадською думкою, особливо під час виборчих кампаній або боротьби за прибуткові об'єкти державної власності. Створену в Україні інфократію слід вважати не стільки державним (тим більше суспільним) продуктом, скільки результатом завоювання олігархатом інформаційного простору з метою подальшого просування власних інтересів.

Відчувши смак економічної (фінансової, політичної та ін.) влади, олігархічні структури прагнуть консервувати досягнуті ними позиції в економіці, що дозволяє розцінювати їх як одну з найбільш консервативних сил в українському суспільстві [10].

Таблиця 1. Операції з ресурсами

Тип ресурсів	Адміністративно-політичний	Економічний	Силовий
Адміністративно-політичний	-	Номенклатурне підприємництво, надання преференцій певним фірмам, витіснення конкурентів	Організація силових акцій з допомогою правоохоронних органів проти конкурентів
Економічний	Підкуп, хабарництво	-	Оплата силових акцій проти конкурентів
Силовий	Силове захоплення, замовлені вбивства проти посадових осіб	Силове підприємництво, рейдерство, замовлені вбивства підприємців	-

До цього необхідно додати й те, що негативний олігархічний вплив чітко простежується у перебігу та результатах приватизації — заплутаного й непрозорого явища, яке всупереч обіцянкам соціально-економічного розквіту України на основі плюралізму форм власності призвело до зворотного ефекту. Як вважають аналітики Центру Разумкова, конкретні вади приватизації по-українськи зводяться до наступного [11]:

- громадяни України у своїй більшості не стали реальними власниками, хоча учасниками процесу ваучеризації було близько 19 млн осіб. Отже, не досягнута одна із головних цілей приватизації — створення масового власника;

- не сформовано значний прошарок малого та середнього підприємництва, який у розвинутих країнах є підґрунтям для формування потужного середнього класу, культури приватної власності, громадянського суспільства;

- приватизація не стала потужним джерелом надходжень до державного бюджету, а отже, фінансової підтримки соціально-економічного розвитку країни;

- приватизація супроводжувалася численними недоліками концептуального, нормативно-правового, організаційно-методологічного, економічного, судово-проваджувального, інформаційного характеру. Нерідко вона здійснювалась тіншовими і кримінальними методами. На найвищому рівні визнано, що приватизаційні процеси фактично не контролювалися державою;

- приватизаційні процеси були наскрізь пронизані корупцією;

- набула усталених форм практика використання державної власності в інтересах окремих осіб та груп, а також надання у непрозорий, економічно необґрунтований спосіб різноманітних пільг окремим суб'єктам господарювання;

- не був створений повноцінний фондовий ринок, що унеможливило перерозподіл власності ринковими методами і навіть стало чинником підризу стабільності фінансової системи України.

На певному етапі своєї еволюції ФПГ позбулися виключно економічних рис та набули додаткових позаекономічних ознак, що дозволяє застосувати відносно них назву "фінансово-політичні (політико-економічні) групи". Йдеться про тісне поєднання у їх структурі та функціях економічної, політичної та адміністративної складових, автономний прояв яких став фактично неможливим.

Головними ознаками фінансово-політичних груп є: вплив на національну економіку; контроль над депутатською групою (політичною партією, громадською організацією); наявність у лідерів групи депутатських мандатів. Ці утворення не є однорідними. У загальній панорамі таких груп слід розрізняти наступні: економічні (контролюють певну галузь економіки або впливають на групу підприємств загальнонаціонального значення); медіальні (впливають принаймні на один загальнонаціональний медіа-канал); політичні (контролюють або впливають на діяльність політичної партії, депутатської групи або фракції) [12].

Принцип об'єктивності вимагає визнати, що влада фінансово-промислових (фінансово-політичних) груп в Україні є величезною, проте не абсолютною. Конкуренція між олігархічними колами та їхніми бізнес-імперіями як одвічний супутник капіталістичного суспільства сама по собі звужує та обмежує амбіції нових економіко-політичних (політико-економічних) лідерів, які змушені періодично домовлятися та поступатися деякими інтересами.

Вагомим аргументом проти надмірної концентрації влади олігархічними колами виступає усталене негативне сприйняття мільйонами українців статків, майна, самого стилю життя нових "суспільних вершків". Інстинкт самозбереження змушує їх вводити в алгоритм особистої (сімейної, кланової) життєдіяльності критерій обачності та не претендувати на демонстративно-абсолютну владу.

До цього слід додати тиск зовнішніх чинників, насамперед, боротьбу міжнародних структур з відмиванням "брудних" грошей в офшорах. Відповідно, ФПГ українського походження ставляться перед необхідністю легалізації своєї економічної діяльності, повергнення грошей з-за кордону, їх вкладення у вітчизняну економіку тощо.

Останнім часом ряд великих бізнесменів посилюють увагу до меценатства (благодійництва, спонсорства), що дає змогу стверджувати про концепцію "соціального перетікання капіталу" не як про академічний витвір, а як про дозовану реальність, вплив якої на собі відчули деякі жителі деяких регіонів України.

З певною мірою обережності можна говорити про початок процесу формування нової моделі взаємовідносин великого бізнесу і держави: ділові люди (олігархи) активно заглиблюються у сферу бізнесу і не намагаються особисто здобути політичну владу. Водночас вони частково спонсорують політичні сили, які через професійних політиків відкрито (шляхом прийняття відповідного законодавства) лобіюють інтереси ФПГ, узгоджуючи їхні інтереси з інтересами держави. Проте ці процеси лише започатковані. Насичення їх конкретним змістом — справа майбутнього. Хотілося, щоб не надто далекого.

Література:

1. Народне господарство України у 1992 році. Статистичний щорічник. — К.: Техніка, 1993. — С. 75.
2. Телешун С.О., Рейтерович І.В. Фінансово-політичні групи інтересів у системі публічної політики. — К., 2009. — С. 23—50.
3. Касьянов Г. Україна 1991—2007: нариси новітньої історії / Г.Касьянов. — К.: Наш час, 2008. — С. 73.
4. Боротьба не на життя, а на смерть. Інтерв'ю з Олегом Соскіним // Львівська газета. — 2008. — № 39. — С. 7.
5. Стоякін В. Роль номенклатурно-мафіозних кланів у політичному житті України / В.Стоякін // Українські проблеми. — 1997. — № 1. — С. 70—72.
6. Турчинов О. Особливості української олігархії / О.Турчинов // Політична думка. — 2000. — № 3. — С. 15—20.
7. Сабанадзе Ю.В. Групи інтересів у перехідних суспільствах: монографія. — К.: Логос, 2009. — С. 69—70.
8. Пасхавер О.Й. Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством / О.Й.Пасхавер, Л.Т. Верховодова, К.М. Агеєва. — К.: Центр економічного розвитку, 2007. — 68 с.
9. Телешун С.О., Рейтерович І.В. Вказана праця. — С. 29.
10. Гальчинський А.С. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу / А.С. Гальчинський. — К.: Українські пропілеї, 2001. — 320 с. — С. 159—160.
11. Національна безпека і оборона. — 2004. — № 2. — С. 3—5.
12. Томенко М. Олігархічні групи як суб'єкти політичного процесу: методологічні аспекти / М.Томенко // Універсум. — 2000. — № 11/12. — С. 4—9.

Стаття надійшла до редакції 26.10.2011 р.